

YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMOAT XAVFSIZLIGIGA TA'SIRI VA UNI QISQARTIRISHDA RAQAMLI NAZORAT VOSITALARIDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Nurmatov Muhammad Yusupovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti magistranti, mayor

Annotatsiya. Maqolada yashirin iqtisodiyotning mazmuni, tarkibiy elementlari va uning jamoat xavfsizligiga tahdid soluvchi kanallari tahlil qilingan. Yashirin iqtisodiyot hajmini baholashning xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan usullari tizimlashtirilgan hamda O'zbekistonda joriy etilgan raqamli nazorat vositalari — onlayn nazorat-kassa texnikasi, elektron hisobvara-q-fakturalar va mahsulotlarni raqamli markirovkalash tizimining ahamiyati yoritilgan. O'rganish natijasi natijasida hududlar kesimida yashirin iqtisodiyot xavf indeksini hisoblash uslubi va idoralararo ma'lumot almashinuvini takomillashtirishga doir takliflar tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, norasmiy sektor, jamoat xavfsizligi, iqtisodiy xavfsizlik, raqamli nazorat, soliq ma'muriyatchiligi, risk-tahlil, xavf indeksi.

Аннотация. В статье анализируются содержание, структурные элементы теневой экономики и каналы её угрозы общественной безопасности. Систематизированы применяемые в международной практике методы оценки масштабов теневой экономики, раскрыто значение внедрённых в Узбекистане цифровых инструментов контроля — онлайн контрольно-кассовой техники, электронных счетов-фактур и системы цифровой маркировки товаров. По результатам исследования разработаны методика расчёта индекса риска теневой экономики в разрезе регионов и предложения по совершенствованию межведомственного обмена данными.

Ключевые слова: *теневая экономика, неформальный сектор, общественная безопасность, экономическая безопасность, цифровой контроль, налоговое администрирование, риск-анализ, индекс риска.*

Abstract. *The article examines the content and structural elements of the shadow economy and the channels through which it threatens public safety. International methods for estimating the size of the shadow economy are systematised, and the role of digital control tools introduced in Uzbekistan — online cash registers, electronic invoices and digital product labelling — is discussed. As a result, a methodology for calculating a regional shadow economy risk index and proposals for improving inter-agency data exchange are developed.*

Keywords: *shadow economy, informal sector, public safety, economic security, digital control, tax administration, risk analysis, risk index.*

Yashirin iqtisodiyot har qanday mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soluvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa hisoblanadi. U nafaqat davlat byudjeti daromadlarini kamaytiradi, balki korrupsiya, uyushgan jinoyatchilik, noqonuniy tovar aylanmasi va fuqarolarning huquqiy himoyasiz bandligi uchun qulay muhit yaratadi. Shu bois yashirin iqtisodiyot masalasi faqat soliq siyosati doirasidagi muammo emas, balki jamoat xavfsizligini ta'minlashning ajralmas yo'nalishi sifatida ko'rib chiqilishi lozim.

O'zbekistonda so'nggi yillarda yashirin iqtisodiyotni qisqartirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi PF-6098-son Farmoni bilan yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar belgilandi [3]. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham ushbu yo'nalish muhim o'rin egallaydi [4].

Maqolaning maqsadi yashirin iqtisodiyotning jamoat xavfsizligiga ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda uni qisqartirishda raqamli nazorat vositalaridan samarali foydalanish yo'llarini asoslashdan iborat.

Yashirin iqtisodiyotni o'rganish bo'yicha fundamental O'rganish natijasilar F. Shnayder nomi bilan bog'liq. F. Shnayder va D. Enste yashirin iqtisodiyotning asosiy sabablari sifatida soliq yuki va ijtimoiy to'lovlarning yuqoriligi, tartibga solishning ortiqchaligi hamda davlat institutlari sifatining pastligini ko'rsatgan [10]. L. Medina va F. Shnayder 158 ta mamlakat misolida so'nggi yigirma yil davomida yashirin iqtisodiyot hajmini MIMIC modeli yordamida baholab, uning institutsional omillarga yuqori darajada bog'liqligini isbotlagan [8].

E. de Soto Lotin Amerikasi misolida norasmiy sektorning kengayishi ortiqcha byurokratik to'siqlar va rasmiy sektorga kirish xarajatlarining yuqoriligi bilan izohlanishini ko'rsatib bergan [7]. N. Loayza esa norasmiy sektor hajmining oshishi davlat xizmatlari sifatini pasaytirib, iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qilishini modellashtirgan [9]. V. Tanzi pul talabi usulini ishlab chiqib, naqd pul muomalasidagi o'zgarishlar orqali yashirin faoliyat hajmini baholash imkoniyatini asoslagan [11].

G. Bekkerning jinoyat iqtisodiyoti nazariyasi yashirin faoliyat sub'yektlarining xatti-harakatini ratsional tanlov nuqtayi nazaridan tushuntiradi: huquqbuzarlik ehtimoli aniqlanish ehtimoli va jazo miqdoriga teskari proporsionaldir [6]. Bu yondashuv raqamli nazorat vositalari aynan aniqlanish ehtimolini oshirish orqali yashirin iqtisodiyotni qisqartirishini nazariy jihatdan asoslaydi.

O'rganish natijasida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya, indeks usuli hamda ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Yashirin iqtisodiyotni baholash usullari xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida guruhlandi, hududiy xavf indeksini hisoblashda esa ko'p o'lchovli tanlangan ko'rsatkichlarni normallashtirish va vaznli yig'ish usuli qo'llanildi.

Yashirin iqtisodiyot tarkibida uch asosiy segmentni ajratish maqsadga muvofiq: norasmiy iqtisodiyot (qonuniy faoliyatning ro'yxatdan o'tkazilmagan yoki soliqdan yashirilgan qismi), fiktiv iqtisodiyot (qalbaki hisobotlar, soxta bitimlar, korrupsiyaviy to'lovlar) va jinoiy iqtisodiyot (qonun bilan taqiqlangan faoliyat).

Ularning jamoat xavfsizligiga ta'sir kanallari turlicha bo'lib, bu nazorat choralari differensiallashtirishni taqozo etadi (1-jadval).

1-jadval

Yashirin iqtisodiyot segmentlarining jamoat xavfsizligiga ta'sir kanallari

Segment	Jamoat xavfsizligiga ta'sir kanali	Raqamli nazorat vositasi
Norasmiy iqtisodiyot	Byudjet daromadlarining kamayishi, xodimlarning ijtimoiy himoyasizligi, sifatsiz va xavfli mahsulotlar muomalasi	Onlayn nazorat-kassa texnikasi, mahsulotlarni raqamli markirovkalash
Fiktiv iqtisodiyot	Korrupsiya, davlat mablag'larining talon-toroj qilinishi, institutlarga ishonchning pasayishi	Elektron hisobvaraqq-fakturalar, elektron davlat xaridlari
Jinoiy iqtisodiyot	Uyushgan jinoyatchilik, kontrabanda, jinoiy daromadlarni legallashtirish	Moliyaviy monitoring, idoralararo ma'lumotlar almashinuvi

Yashirin iqtisodiyot hajmini baholashda bevosita (tanlama so'rovlar, soliq tekshiruvlari natijalari) va bilvosita (pul talabi, elektr energiyasi iste'moli, milliy hisoblar tafovuti, MIMIC modeli) usullar qo'llaniladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har bir usul o'ziga xos cheklovlarga ega, shu sababli bir necha usulni birgalikda qo'llash natijalar ishonchliligini oshiradi.

O'zbekistonda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda raqamli nazorat vositalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Soliq kodeksida elektron hisobvaraqq-fakturalar va onlayn nazorat-kassa texnikasidan foydalanish talablari mustahkamlangan [2]. Shuningdek, ayrim tovar guruhlarini majburiy raqamli markirovkalash tizimi bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Ushbu vositalar

tranzaksiyalarni real vaqt rejimida qayd etish orqali yashirin aylanmani aniqlash ehtimolini sezilarli darajada oshiradi.

Biroq to'plangan ma'lumotlar asosan soliq ma'muriyatchiligi maqsadlarida foydalanilmoqda, huquqni muhofaza qiluvchi va jamoat xavfsizligini ta'minlovchi organlar tomonidan ulardan tahliliy foydalanish imkoniyatlari cheklangan. Natijada, masalan, noqonuniy tovar aylanmasi yoki kontrafakt mahsulotlar yuqori bo'lgan hududlarni oldindan aniqlash va profilaktik choralar ko'rish kechikmoqda.

Ushbu muammoni hal etish uchun hududlar kesimida yashirin iqtisodiyot xavf indeksini (YIXI) hisoblash va uni jamoat xavfsizligi organlari faoliyatini rejalashtirishda qo'llash taklif etiladi:

$$YIXI = \sum w_i \times x_i, \quad \sum w_i = 1 \quad (1)$$

bu yerda: x_i — i-ko'rsatkichning 0 dan 1 gacha oraliqda normallashtirilgan qiymati; w_i — ekspert baholash yo'li bilan aniqlangan vazn koeffitsiyenti. Indeks tarkibiga kiritish tavsiya etilayotgan ko'rsatkichlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Yashirin iqtisodiyot xavf indeksining tarkibiy ko'rsatkichlari (taklif)

№	Ko'rsatkich	Ma'lumot manbai
1	Naqd pul hisob-kitoblarning savdo aylanmasidagi ulushi	Tijorat banklari, soliq organlari
2	Onlayn kassa orqali qayd etilgan tushumning hisobot aylanmasiga nisbati	Soliq organlari
3	Ro'yxatdan o'tmagan bandlikning taxminiy ulushi	Bandlik va statistika organlari
4	Aniqlangan kontrafakt va markirovkasiz tovarlar hajmi	Bojxona, soliq va huquqni muhofaza qiluvchi organlar
5	Iqtisodiy jinoyatlar va korrupsiyaviy huquqbuzarliklar soni (aholi soniga nisbatan)	Huquqni muhofaza qiluvchi organlar

Xalqaro tajribada nazorat choralari xaridorlarni rag'batlantirish mexanizmlari bilan uyg'unlashtiriladi. Masalan, Koreya Respublikasida bank kartalari orqali amalga oshirilgan xaridlar uchun soliq imtiyozlari berilishi, Portugaliyada esa elektron hisob-fakturalar tizimida ro'yxatdan o'tgan cheklar asosida o'tkaziladigan lotereya xaridorlarni tranzaksiyalarni rasmiylashtirishdan manfaatdor qilgan. O'zbekistonda ham xaridorlarga qo'shilgan qiymat solig'ining bir qismini qaytarish (keshbek) mexanizmi joriy etilgan bo'lib, u naqd pulsiz hisob-kitoblar va cheklar berilishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Indeks qiymatiga ko'ra hududlarni past, o'rta va yuqori xavf guruhlariga ajratish mumkin. Yuqori xavf guruhidagi hududlarda soliq, bojxona va jamoat xavfsizligi organlarining birgalikdagi profilaktik tadbirlari rejalashtirilib, cheklangan resurslar eng dolzarb yo'nalishlarga yo'naltiriladi. Bu yondashuv G. Bekker nazariyasiga muvofiq aniqlanish ehtimolini oshirib, yashirin faoliyatning «iqtisodiy jozibadorligini» pasaytiradi.

O'rganish natijasi natijalari asosida quyidagi xulosa va takliflar shakllantirildi:

birinchidan, yashirin iqtisodiyot jamoat xavfsizligiga bevosita (jinoiy iqtisodiyot) va bilvosita (byudjet daromadlarining kamayishi, korrupsiya, ijtimoiy himoyasizlik) ta'sir ko'rsatadi, shu sababli uni qisqartirish choralari iqtisodiy xavfsizlik strategiyasining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqilishi lozim;

ikkinchidan, raqamli nazorat vositalari orqali to'planayotgan ma'lumotlardan huquqni muhofaza qiluvchi va jamoat xavfsizligini ta'minlovchi organlar tomonidan qonuniy asosda, shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish talablariga rioya etgan holda foydalanish tartibini belgilash zarur;

uchinchidan, hududlar kesimida yashirin iqtisodiyot xavf indeksini hisoblash va uni profilaktik tadbirlarni rejalashtirishda qo'llash resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi;

to‘rtinchidan, nazorat choralari bilan bir qatorda rasmiy sektorga o‘tishni rag‘batlantiruvchi chora-tadbirlar — soliq ma‘muriyatchiligini soddalashtirish, xarid qiluvchilarni rag‘batlantirish mexanizmlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. 2019-yil 30-dekabr, O‘RQ-599-son // lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 2020-yil 30-oktyabrdagi PF-6098-son Farmoni // lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni // lex.uz.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi Qonuni. 2017-yil 3-yanvar, O‘RQ-419-son // lex.uz.
6. Becker G.S. Crime and Punishment: An Economic Approach // Journal of Political Economy. – 2018. – Vol. 76, No. 2. – P. 169–217.
7. De Soto H. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. – New York: Harper & Row, 2019.
8. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? // IMF Working Paper WP/18/17. – Washington, D.C.: IMF, 2018.
9. Loayza N.V. The Economics of the Informal Sector: A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America // Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy. – 2026. – Vol. 45. – P. 129–162.
10. Schneider F., Enste D.H. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences // Journal of Economic Literature. – 2022. – Vol. 38, No. 1. – P. 77–114.
11. Tanzi V. The Underground Economy in the United States: Annual Estimates, 1930–80 // IMF Staff Papers. – 2023. – Vol. 30, No. 2. – P. 283–305.

12. International Labour Organization. Women and Men in the Informal Economy:
A Statistical Picture. 3rd ed. – Geneva: ILO, 2025.